

Љубомир КЉАКИЋ

НЕВИДЉИВА СТРАНА КАМЕНА

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ИНДИВИДУАЛНОСТИ

„Пошто је речено да си мој близанац и истински садруг, испитај себе како би разумео ко си... Ја сам знање Истине. Тако док ме пратиш, мада не разумеш (то), ти већ досежеш знање и биваш зван 'онај који зна себе'. Јер ко год није спознао себе, није сазнао ништа, а ко год је спознао себе, истовремено је стекао знање о дубини свих ствари.“

Књига Томе Полемичара 138. 7-18. у НХЛ 189

„Сви који на било који начин искривљују истину и наносе штету учењу цркве, ученици су и наследници Симона Мага од Самарије... истичу, у ствари, име Исуса Христа као мамац, а на многе начине уносе непобожности Симонове... ширећи међу својим слушаоцима горак и злоћудан отров велике змије (Сатана), великог творца отпадништва.“

Irenaeus: Libros Quinque Adversus Haereses. 1.27.4.

I

„Све културне предаје“ – каже се у *Ријечнику симбола* Шевалијеа и Гербранта – „откривају да се пчела појављује као биће обдарено огњеном природом; она је биће ватре. Предочује свећенице Храма, Питонисе, чисте душе иницијаната, Дух и Ријеч; огњем очишћује, а медом храни; жаоком пали, бљеском освјетљује. На друштвеној разини симболизира господара реда и поретка, краља или цара, ратнички жар и храброст. Блиска је просвјетитељским јунацима, који мудрошћу и мачем успостабљају склад.“

У Куперовој *Илустрованој енциклопедији традиционалних симбола* наилазимо на сродно и ништа мање интересантно тумачење истог „предмета“: *Пчела* Бесмртност; поновно рођење; марљивост; ред; чистота; душа. Веровало се да се пчеле размножавају партеногенезом, па су означавале девичанство и чедност. Носе небески набој, а мед је принос врховним божанствима. Често представљају звезде и такође су крилате гласнице које преносе вести у свет духова; 'казати пчелама' да је неко умро или да се што важно десило значи послати поруку на онај свет или духовима. Пчеле су гласнице богова храста и гомовника. Урезане на гробовима, означавају бесмртност.“ Као симбол, пчела се осећа необично фамилијарно у митологијама и религијама свих древних цивилизација. Питијска свештеница у Делфима на-

зивана је „делфском пчелом“, свештенице називаху „пчелама“. У хиндуистичкој митологији, пчела на лотосовом цвету је симбол Вишнуа, код кришњана она симболише уредност, марљивост, прилежност, чистоту, девичанство, храброст, штедњу, разборитост, сарадњу, уређену и богобојажљиву заједницу. Хијероглиф пчеле са шест ногу сродан је точку као соларном симболу, а легенда нас обавештава да Пиндар и Платон своју потоњу умност треба да захвале пчелама које су слетеле на њихове усне још док су се будући великани налазили у колевкама.

Разматрајући овај проблем лако ћемо утврдити како у досадашњим митолошким и симоличким представама пчела бива употребљена тако што се њена властита, па следствено и митолошка и симболичка, супротност игнорише. А сваки монотеистички принцип лишен своје супротности у најмању је руку сумњив. Јер, нема светла без таме, и нема Бога без Ђавола.

Недавно, и ова недореченост је добила своје успешно разрешење. *Мирко Ковач* је уочио ваљаност симболичке употребе болесне пчеле. Болест названа метафорично „европска трулеж“ или, мање поетично али зато прецизније, „кисела трулеж легла, доброћудна трулеж, блага гњилоћа“ не само да производи „смрад легла“ који, уосталом, „подсећа на винску квасину, или још на смрад знојних ногу“ – о чему нас све са ерудицијом обавештава, *Мирко Ковач* (стр. 97) позивајући се и на ауторитативни рад др Симе Грозданића *Пчелиња паша* – и не само да представља *принцип хаоса* унутар идеалне хармоније производње меда, него потврђује *битну несавршеност* миленијумског значења извесног симбола. Јер заиста, „смрад знојних ногу“, „кисела трулеж легла“, „доброћудна трулеж“ или „блага трулоћа“ не могу бити метафоре за светлост, бесмртност, девичанство, храброст, разборитост или хармонију. Можете ли замислити бесмртника, цара или краља, мислиоца или ратника, кога симболише „смрад знојних ногу“ или „доброћудна трулеж“ или „блага трулоћа“?

Парадоксалност питања и замишљене ситуације говори истина и о снази наших – уосталом хиљадама година развијаних – предрасуда и следствене неспремности да се пристане на логику парадокса или парадоксалност логике, али то не значи да „смрад знојних ногу“ или „доброћудне трулежи“ не могу бити употребљени као сасвим успешне метафоре за ствари, појаве или људе. Напротив. Јер, открићем симболичких могућности „европске трулежи“ простор метафористичке употребе симбола пчеле најзад је заокружен: *заокружен он је постао бескрајан*. Као што то већ доказује *Ајнштајн*. Открићем да пчела може бити и симбол распадања, хаоса, труљења и смрада, глупости, мрака и знојавих ногу у прљавим чарапама један традиционални симбол је најзад намирен: указано је на постојање његове властите супротности, његовог другог лика и тиме успостављена идеална равнотежа и хармонија.

Мирко Ковач је, нема сумње, заслужан за артикулацију ове готово епохалне обнове митолошког значења једног древног симбола. Уочивши како извесна књижевничка пракса може самозадовољно уживати у властитој „благој трулоћи“, писац није могао употребити оптималнију метафору од „европске трулежи“. Употребивши „европску трулеж“ као метафору за „блугу трулоћу“ извесне књижевничке продукције, писац је, сасвим консеквентно, уочио њено много шире значење. Закривљени, дакле бескрајни простор ове метафоре, собом, наравно, обухвата и миље у коме је самозадовољно уживање у „доброћудној трулежи“ могућно. Пошто миље открића нове могућности пчелиње симболике није само извесна књижевничка пракса него, кјош пре, њен ?ири контекст (контекст у коме књижевничка пракса обиђава) који се, на једном месту одређује као „политичка *тврђава*“ (стр. 65), на другом као „*проблем табуа*“ (стр. 77) или „*забрана*“ (стр. 61), на трећем као „*лакирана слики Револуције*“ (стр. 49) или „*идеолог... (који) у име доктрине коју заступа... укида слободу*“ (стр. 85), а на четвртом као „*религија национализма*“ (стр. 96), кон-

текст који се, како видимо, одређује као след битно социолошких чињеница које су ликови глобалне друштвене кризе, можемо се, мирне савести и лако, сагласити са уверењем да „блага трулоћа“, „доброћудна трулеж“, „смрад знојних ногу“, укратко „европска трулеж“ представља изванредно успешну метафору за стање једног друштва, идеологије, културног погона и његове економије у целини. Велика је Ковачева заслуга што нам је указао на ову могућност метафоре и симбола, али је заслуга социолошких чињеница и чињеница њихових „стања“ што је метафора тако добро „легла“. Писац је то видео пре нас и, касније, помогао свом читаоцу.

II

Наравно, „о мајсторима није лако писати, јер су загонетни и знају да се држе“ (стр. 26). Ковач ово тврди с правом и, за разлику од *Јешуе Крохала*, који се прославио покравши свог учитеља Мајстора *Бен Хааса* утајивши присуство Мајсторове руке и имажинације на страницама списа *Пут у Канаану*, о чему нас извештава *Данило Киш* у „*Причи о мајстору и ученику*“, за разлику дакле од тог краљевца туђег перја, Ковач читаоца упознаје са процесом властите едукације. Међутим, правац у коме на писац упућује у првом трену чини се сасвим необичан. Ковач, наиме, тврди да је мајсторство зидања за његову литературу важно макар онолико колико и неке друге битне чињенице (рођење, јарац, родитељи, бекство, градови, читање, детињство, завичај, ђаво, измирење с оцем... итд. у „*Биографији без весеља*“ од стр. 7 до стр. 37), а у сваком случају далеко важније него што се то може претпоставити.

„Као дечак био сам обларен зидар, а у мом / крају барем је камена било. / Нисам зидао одока, већ сам се служио / виском и либелом, / а један ми је чувени зидар рекао да се / камен мора / проматрати с невидљиве стране. / Данас то делује као метафора, а ја сам / камен заиста окретао / у рукама и загледао га да му пронађем / невидљиву страну, / а онда бих га положио на зид, и гле, чуда, / савршено би се ужљебио.“ – пише Ковач и додаје: „Јесам ли касније нешто усвојио од тога / у мом приповелачком занату, просудите сами!“ (стр. 27). Већ сада, на основу разлагања смисла употребе „европске трулежи“ ми можемо на питање и предлог одговорити потврдно. Покушајмо, међутим, да докучимо зашто је то тако.

Позивајући се на *Бору Њосића* који је „ударивши свој жиг на тајну заната / приповелачког“ у својој енциклопедији *Приче о занатима* са завидном ерудицијом и духовитошћу писао о фудбалу на крају рата, Русима у виду заната, врло похвалном барапском занату, о великом швалерском занату, о здрављу и лечењу, глумачкој уметности у немогућим условима, о електричарима, фризерима, трговачким помоћницима, о лудачком занату, о шустерима, плисеркама, о обновљеној месарској вештини, о изношењу ђубрета, шинтерима, о славном келнерском народу, о уметности фарбања, о вештинама помоћу дрвета, о куварској вештини, шнајдерају, о најновијем мушком занату, о занату свечарења, о необичном чаробњачком занату, о поправљању клавира и о неозбиљном школском послу; и позивајући се на *Данила Киша* и његову „*Причу о мајстору и ученику*“ за коју још каже „најлепша је прича и без ње се не може ући у расправу о мајсторству писања“ (стр. 26), Мирко Ковач се, такође, позива и на исказ старог ковача, исказ који ће, на страницама *Европске трулежи* такође наћи своје место:

„Свак зна клепати сјекиру или косијер и бацит / усијан комад / у шкип воде, али свак не зна ослушквати / цврчање. / А по томе се разабера добар мајстор од / слабог!“ (стр. 26).

Инсистирање на важности спознаје невидљиве стране камена и важности ослушкивања цврчања усијаног комада жезла спуштеног у воду, инсистирање на езотеричном, митском, тајанственом и метафизичком смислу мајсторске вештине има свој литерарни адекват у мајсторима речи чија имена на страницама *Европске*

трулежи означавају битне тачке Ковачеве књижевне географије и космологије: *Умберто Еко, Бора Ђосић, Данило Киш, Борхес, Бодлер, Св. Аугустин, Берђајев, Лав Шестов, Маркес, Брех, Д. Х. Лоренс, Езра Паунд, Х. Мејер, Унамуно, Виктор Шкловски, Чехов, Набоков, Морел, Томас Ман, Иво Андрић, Е. А. По, Кјеркегор, А. Ренд, Чеслав Милош, Гете, Ј. Б. Сингер, Дучке, Миро Главуртић, Максим Горки, Труман Кепот, Жорж Батај, Симон Вел, Адам Михњик, Болеслав Миђињски, Сократ, Артур Кестлер, Збигњев Херберт, Љубомир Тадић, Ерих Фром, Х. М. Енцесбергер, Аристотел, Фокнер, Џонатан Свифт, Херман Хесе, Џејмс Џојс, Достојевски, Толстој, Ниче, Орвел, Хенри Милер, Тин Ујевић, Жан Жене, Сиоран, Јонеско...* Важно место на овој интелектуално-мајсторској мапи заузима и онај две хиљаде година стар рад колектива на жалост непознатих аутора, *Библија*: „... прелиставати речнике, и по хиљаду стоти пут / Библију,“ (стр. 99).

Служећи се, а сам каже успешно, виском и либелом у својим дечачким зидарским подухватима, наш писац, тада, свакако није могао знати да је у поседу вештине која је, у складу са метафизичким и митолошким уопштавањима, вишеструко ваљана. Користећи висак, он дабоме тада није могао знати да та једноставна грађевинарска справица има и своја многобројна скривена значења, да предочава космичку осу, правац деловања сила Универзума, нити је могао знати да њено указивање на исправност грађевинске вертикале истовремено говори о исправности духовног прегнућа, као што дечац-зидар није могао знати да има и оних који у употреби виска виде представљање средњег пута, односно вертикалне осе света као метафизичку суштину те справице.

Коришћење либеле коју, међу симболима Зодијака представља либра или вага као симбол равнотеже природних и духовних особина човека или, исто тако, као симбол друштвености, односно принципа усклађивања супротстављених сила, овом дечаку-зидару било је тада блиско само логиком примарних, пуко употребљивих, својстава те направе. Будући писац, тада, свакако није могао знати да се ова справа, коју још зову и равнало, сматра симболом исправности, да је, у облику ма-наданда, штапа за мерење, атрибут небеског градитеља *Вишвакарме*, да је у облику нилометра важан део приповести о *Птаху*, творцу света у мемфиској теологији, коме прастари митови приписују и проналазак технике због чега мајстори, следствено, уживају његову високу заштиту. И тако...

Употребљени заједно, као пресек вертикале и хоризонтале, висак и равнало представљају симболе трансценденталне спознаје, архетипски узор свих духовних прегнућа. неки још сматрају да слика тог пресека, у хришћанској митологији или, још прецизније у гносистичкој, представља амблем *св. Томе*, познатог још и као *Тома Близанац*. Разуме се, реч је о брату *Исуса Назарећанина*, чије место је веома важно у списима познатим као гносистичка јеванђеља пронађеним 1945. године у близини египатског места *Надз Хамади* подно планине *Џабал ал-Тариф*, култног простора пећина употребљаваних још у доба Шесте династије пре око 4.300 година.

Јасно је, сада, да је тврђња „једног чувеног зидара“ како се „камен мора посматрати с невидљиве стране“ метафора за *трансценденталну спознају*, за разазнавање смисла појава, ствари и људи *испод и иза* њихових видљивих, примарних својстава, за *пут с ону страну огледала* – као што је, уосталом, то учинио и *Керол* шаљући *Алису* у Земљу чуда; као што је то искушао његов савременик и сусед *Маркс* запутивши се у мистериозну земљу робног фетишизма и смисла друштвених односа; као што је то учинио *Ајнштајн* одгонетајући мистерију бескраја простора и времена или *Фројд* својим путовањем у царство Психе. Нема сумње да је и Мирко Ковач, касније, дешифровао дубљи смисао порука оног познатог зидара и старог ковача које је примио у младости. Медиј је, наравно, промењен – камен је замењен речју, архитектура камена, архитектуром речи – али је основно методолошко начело, „посматрати с невидљиве стране“ задржано, оснажено и развијено. зидар-

-почетник постао је и сам Мајстор. Такав, могао је постати фамилијаран са многобројним сродницима кроз простор и време. Нека од имена тих сретника трансценденталне спознаје срили смо и на страницама *Европске трулежи*.

Очито се руководиће начелом да „ко год није спознао себе, није сазнао ништа а ко год је спознао себе, истовремено је стекао знање о дубини свих ствари“, начелом чије ауторство се приписује Христу, у интерпретацији чији је потписник управо *Тома Близанац*, познатом још и као *Полемичар* а чији је симбол, као што смо видели, слика пресека виска и равнала, односно симбол трансценденталне спознаје, Ковач је, у *Европској трулежи* реконструисао и дешифровао процесе и чињенице властитог индивидуалног смисла па је, одређујући се према самом себи, одређивао према свету и историји. Као што уосталом каже *Моноим*, гностички учитељ:

„Напусти трагање за Богом, стварањем и друга слична питања. Тражи га узимајући себе за почетну тачку... Упознај се са изворима туге, радости, љубави, мржње... Ако пажљиво проучиш ова питања, пронаћи ћеш га у *себи*.“ (Према, *Hirpolytus: Omnium Haeresium*, 8. 15. 1-2.).

И заиста. Рађамо се као људски уобличена тачка пресека замршеног склопа мноштва векторских сила историје, географије, религија, култура и цивилизација, митова, легенди, космоса, идеологија, генетских кодова, етичких матрица и обичајних регула, метеоролошких појава и технологија, хемије и социологије, ирационалног и рационалног, времена и простора, архитектуре и моде, ратова и природних катаклизми, духа и материје, путовања и авантуре. Сазнање о тој чињеници може бити бескрајно узбудљиво. А амбиција да се реконструишу имажинативне моћи тог замршеног склопа векторских сила којима смо успостављени може нас одвести у вртоглаве дубине простора и времена. Мало их је, међутим, који се на овако путо вање одлучују. Још мање их је способних да себи и другима причају о искуствима из ове путоловине, а најмање је оних који то могу учинити артистички или сциентистички убедљиво. Како било да било, Ковач је од оних последњих.

Рођеном „у очевј крчми, крај друма којим (често) пролажаху кириције, а један крак се рачвао / према Приморју“ праћен песимистичким закључком свог оца – „Ко се роди овде, јербо је чворка!“ (стр. 7) – писцу ће, касније бити јасно да је одређен енергетским емисијама концентрисаним у појавама које репрезентују не само отац и мајка, и не само астролошки знак јарца под којим је рођен, него и *фратар* – „самс је фратар имао кочију“ (стр. 12) – *була* – „прво сексуално искуство с Фиком, младом удовом... а помисао на булу и данас пали крв у мени“ (стр. 13) – *књижар Јеврејин* – „када сам први пут ушао у књижару / Самуела Гаона“ (стр. 13) – *химна „Ускликнимо с љубављу“* – „... да пази да не запевамо ускликнимо с љубављу“ (стр. 15) – жеља да се буде *подворник у манастиру* – „... који је маштао да буде подворник у манастиру... и да кључеве цркве држи у својим рукама“ (стр. 16) – *завичајни пејзаж* – „Нисам ли тада као дечак упио мистерију тог / пејзажа“ (стр. 17) – *Ђаво* – „... самс низ фантастичних (призора) који у моје детињство уносе патетичну / слику Ђавола“ (стр. 19) – *собица Шумског газдинства у Никшићу* – „... а он издахну на старом распалнутом (душеку), у собици Шумског газдинства у Никшићу“ (стр. 21) – и да све то поприма обриси *архетипске представе* – „све су слике обликоване у једну архетипску / представу“ (стр. 21).

Са свешћу о овом лику „невидљиве стране (властитог) камена“ не може се доћи до другачијег закључка осим до закључка да је свака људски уобличена тачка пресека замршеног склопа мноштва векторских сила *непоновљиво индивидуална*. „Највероватније бих у неким фазама развоја био проглашен проклетим индивидуалистом“ (стр. 88) написаће Ковач касније, свестан да *сваки* облик колективног нивелисања непоновљивости индивидуе – био он црква, нација, држава, идеологија, пар-

тија па чак и преовлађујућа књижевност – разара саме темеље постојања јер не дозвољава упознавање „са изворима туге, радости, љубави, мржње...“, дакле са влашћу индивидуалношћу.

III

Известан храм који је, као што извештава Библија, почео да гради Соломон, тај маг и тиранин, четврте године своје владавине, дакле 966. године п.н.е. и завршио га након седам година, односно 959. п. н.е. био је, како су утврдиле потоње реконструкције и савремена истраживања, импозантна грађевина у чијој градњи је употребљен адекватно импозантан број радника: 70.000 носача материјала, 80.000 каменорезаца и зидара и 3.600 надзорника, пословођа, техничара, инжењера и архитеката.

Из чињенице да Омарова цамија и цамија Ал-Акса, изграђене у потоњим вековима на месту развалина славног храма, заузимају 150.000 квадратних метара простора, дошло се до основних претпоставки о вероватним димензијама тог светског чуда. Када је под налетом армија такође славног *Набукодonosора* 587. године п.н.е. Соломонов храм срушен било је то, изгледа, за сва времена. Каснији покушаји обнове нису дали резултате вредне трајније пажње па је, тако, до нас стигао само „Зид плача“ да емитује имагинативну енергију „невидљиве стране камена“ тог митског простора.

Соломон је, наравно, био тиранин, вероватно од оне врсте коју *Сиоран* анализира унутар одређења „тирани као учитељи“ (*Историја и утопија*, стр. 39 – стр.54). Моћ којом је располагао није имала премца у свом времену али, ни моћ онога који је, од свих 3.600 техничара, надзорника, инжењера и архитеката, најбоље видео и разумео „камен с невидљиве стране“, није до данас заборављена.

Судимо то јер *Хирам*, цар Тириски, у писму *Соломону*, каже и ово: „Шаљем ти дакле човјека вјешта и разумна. *Хирама* *Авива*, сина једне жене између кћери *Давновијех*, којему је отац био *Тирац*; он умије радити од злата и сребра, од мједи, од гвожђа, од камена и од дрвета, од скерлета, од порфире и од танког платна и од срвца, и резати свашта вјешто што му се да, *нека ради* с твојим умјетницима и с умјетницима господара мојега *Давида* оца твојега.“ (*Друга књига дневника*, 2, 14-15)

Тај мајстор, који се кроз миленијуме помиње по имену *Хирам Авив*, али и као *Хурам Ави*, *Хирам Абиф*, *Хурим Авив*, *Ирам*, уз чије ће се име и заслуге у изградњи Храма касније везивати многе исеудо-историјске приповести, митови и бајке, међу којима и она узбудљива гностичка легенда о *Солсмоновој* кључној кости, *Абракасу* и осталим знамењима – часно место овде заузимају висак и равнало – сасвим сигурно је своје ученике подучавао о фундаменталном значају посматрања камена с невидљиве стране. Можда је млади *Мирко Ковач* бавећи се зидарским занатом, тај исти савет чуо од оновремене реинкарнације *Мајстора Авива*.

Вероватнија је, међутим, претпоставка да неко ко прве представе о свету вежује за „прекрасан пејзаж запљускиван (валом) *Медитерана*, (чудо пејзажа!“ (стр. 18) није могао избећи ову едукацију чак и да је хтео. *Феномен* је разматрао *Тојнби* дошавши до закључка о *сусретима цивилизација кроз Простор и Време*, а видели смо да се њиме позабавио и *Ковач* пишући о сликама које су „обликоване у једну архетипску) представу“.

„*Прекасан пејсаж запљускиван (валом) Медитерана*“ *можда представља метафору* *пишчеве спознаје* *о овим цивилизацијским укрштањима:... католичанство, православље, ислам, јеврејство, богомилство... имају за једну од најимпозантнијих тачака свог просторно-временског сусрета управо простор о коме нас обавештава Ковач. Из оптике тог сусрета Хирам Авив се појављује као друго лице мајстора-зидара и мајстора-ковача из младости нашег писца. Утолико и захтев за посматрањем „невидљиве стране камена“ представља један од аксиома цивилиза-*

дијске вертикале коју ту уочавамо. Као што знамо познато је то и *Андрићу* – о коме *Ковач* пише с толико уважавања – о чему говори његов грандиозни опус, па и пишчева докторска дисертација *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине* из 1924. године.

Наравно, познато је и то да су и најбољи принципи – па тако и мајсторско начело *Хирама Авива* – изложени ризику компромитовања. О томе говори и *Етјен де ла Воесту* својој *Расправи о добровољном ропству* из 1548-1549. године. Трудећи се да проникне у невидљиву страну историје старих Хелена, Персијанаца и Римљана а како би извукао поуке за себе и своје време, овај савременик *Микеланђела, Коперника, Бартоломеа де лас Касаса* и његовог противника *Винка Палетина, Монтења, Андрија II и Катарине Медичи*, актер кампање против хугенота који неће доживети парадоксални обрт да управо калвинисти његово дело учине доступно јавности, разматрајући „лукавство тиранина да заглуљује своје поданике „присетио се *Кировог* поступка према Лиђанима:

„... Доиста, у природи светине, чији је број увек већи у градовима, јесте да подзрева према ономе који је воли и да је простодушна према ономе који је вара. Сваки народ се врло лако намами на ропство чим му се поднесе под нос и најмањи ужитак... Заиста је изванредна ствар да се људи тако брзо препуштају, чим их се заголица. Позориште, игре, фарсе, спектакли, гладјатори, чудне звери, медаље, слике и друге сличне дроге били су мамац ропства за народе старог века, цена за изгубљену слободу, оруђе тираније; ова средства, ова пракса, ови мамци били су у рукама старих тирана, помоћу којих су успавали своје поданике под јарам. „(*Расправа о добровољном ропству*, стр. 39)

Тако се слобода може јавити као облик ропства, поништавање моралних начела може бити представљено етичким регулама, најгори кич може се издавати за уметност, а социјална правда може бити идеолошки лик тлачења, насиље се може представљати као политика човечаности а облици корупције, лажи, пљачке и понижења могу бити скривени иза парола о најбољем од свих светова, списатељска корумпираност може се представљати за идеал књижевности, а процеси друштвеног труљења за процесе друштвеног стабилизовања... и тако даље. Технологија је одувек иста. *Кирово* или библијско доба, као уосталом и наша салашност, само су специфичне варијације тог технолошког обрасца.

Измаћи усуду привида и корумпираности императив је *Европске трулежи*. Пука декларативна појавност примарних својстава појава, ствари, покрета, људи и друштва зато не задовољава писца. Упоран је у намери да разазна њихову невидљиву страну као њихов прави лик, садржај и смисао. Тада, међутим, пред њим је нова антиномија. „Често се питам“ – каже *Ковач* – „јесам ли од оних писаца (интелектуалаца) у повлачењу пред све израженијим наступањем идеолога који су безобзирни и који рачунају на то. Они вас воле као слободног и независног, јер то значи да сте на маргини. Па је ли мој глас само гунђање?“ (стр. 88). Одговора нема. Међутим, уколико је тачно да све има и своју невидљиву страну, није ли маргиналност лик индивидуализма који је бит поетике *Европске трулежи*?

Како било да било, тако је како јесте. Јер, „све форме стварности су поражене“ каже *Ковач* * (стр. 89) и наводи *Збигњева Хербера* који је, негде, записао: „Само су наши снови непоражени“. Заиста, можда је и амбиција да се види невидљива страна камена само сан. Можда, али је непоражен. Непоражен, значи и даље могућ.

* М. Ковач: *Европска трулеж*“, Београд, „Просвета“, 1986.